
Tamás Dénes

„A LEPLEZETLEN ŐSZINTESÉG HÍVE VAGYOK”

– LEVÉLBESZÉLGETÉS RADICS VIKTÓRIÁVAL –

Tamás Dénes: *Ha rád gondolk, a munkásságodra, két kifejezés tolaakszik elő: „esszéember”, „közvetítő”. Ha a módszert, a viszonyulást próbálom körülírni, amivel irodalmi művekhez, művészeti alkotásokhoz, természeti vagy társadalmi jelenségekhez, eseményekhez közelítesz, akkor ez: „a mindenséggel mérem”. Magadra ismersz ezekben a hívószavakban?*

Radics Viktória: Nem ismerek magamra. Nekem nincs „munkásságom”, és nem is kedvelem ezt a szót. Amit írtam, azt mind spontán indíttatásra tettem, hiányzik belőlem a szisztematikusság és az erre való törekvés is, a véletlenszerűsége esküszöm. Ebből a szempontból, úgy látszik, játékos vagyok. Az „esszéembert” fellengzős kifejezésnek érzem, és érvénytelen is, mivel az *essay* fogalma az angol nyelvhasználatnak köszönhetően: agyontágult. Az a helyzet, hogy reflexíven viszonyulok mindenhez – spontán reflexivitással –, és ennek bizonyára „nagy” okai vannak. Egyike ezeknek a dezorientáltságban való keresgélés. Ebben az elveszettségben csak a „baloldalosság” biztos, de ez is érvénytelen fogalom, ezen a mindennemű szegényekkel való szolidaritást és a radikális demokratizmust értem, radikális, mert az emberekre, az állatokra, a kövekre, vizekre és a növényekre is vonatkozik. Az „értelmiségi” öntudatom (ez is elavult kifejezés) nem státusz jellegű, hanem a magamnak (olykor másoknak is) szegezett gondolati követelményekre vonatkozik. A „közvetítéssel” egyetértek, ezt úgy értem, hogy a diszciplínákra való széttagozódást nem fogadom el, holisztikusan érzek és gondolkodom, és, igen, a felmérhetetlen „mindenségben” gondolkodom és létezem, hacsak nem vagyok beszűkült tudatállapotban. Ilyen zártság, bezárulás is sajnos előfordul velem. A tágasságban vagy szűkösségben adódó érzésgondolatokat kisgyerekkorom óta nyelvileg is kifejezem. A „közvetítés” azonban nem szociális jellegű, mert nem szociális, hanem magányosan szemlélődő ember vagyok. – Lám, hányszor elhangzott a „gondolkodás”

kifejezés valamilyen formában, pedig ez is csak vágy, törekvés, attitűd, és ezt is ki-be forgatom, mert meggyőződés, hogy az érzések, érzelmek is a gondolatok valamilyen formái. Egyszóval intuitív vagyok.

Nagyon sok apró gyutacsot elszórtál válaszódban. Később reagálok is rájuk. De úgy érzem, nem cáfoltad, amit eléd helyeztem, csak pontosítottad, illetve megnyitottad egy szabad diszkusszió irányába. Amit el is várok egy „esszéembertől”, amibe én a kísérletező kedvet, jelleget (a francia essai: próba, próbálkozás) hallom bele, amiben valóban nincs semmi végletesre való törekvés, hanem sokkal inkább egy nyitott pozíció kialakításának vágya dominál, az érintettség, a saját pozíció felfejtése, kockáztatása. Jól érzem, hogy ez egy kivívott, megszenvedett pozíció, amiben kudarcok, leszámolások is vannak?

Nekem nincs semmiféle pozíció, sem szellemi, sem gyakorlati értelemben, legfőleg feladatokat teljesítek (kritikát írok, tanítok). De mindig abszolút magánember vagyok. Ami annyiban mehet túl a partikularitáson, hogy – ezt Nádas jól megfogalmazta több helyütt – érzékileg, szenzuálisan mi, emberek valamifajta közösségben osztozunk, és ebből a feltételezett közös szenzuális alapból indulok ki, és arra építek, nemcsak akkor, amikor írok. A francia esszé-etimológiát, azt kedvelem, igen, kísérletező és kockáztató ember vagyok, ha valamit írok, sosem hiányzik belőle a kockáztatás – lehet abból kudarc, melléfogás is. Egy hajszálon múlik. Sokszor melléfogok; szellemileg törekeny és bukdácsoló vagyok. Ezért sincs semmi pozíció, sehohol és semmiben, nem beszélve a „protokollról”, amit az utóbbi időben az irodalomtudományban is előszeretettel használnak, én meg utálok ezt a kifejezést. A „stratégiával” együtt. Mindig újakezdek. A „pozíció” csak is a hajótörötté, a menekvőé, a kalandozóé stb. lehet. Ez a lebegés fontos nekem. Olyannyira, hogy fogalmakhoz sem kötöm magam, szívesen változtatok őket, és változtatok rajtuk, amit a nyelv lehetővé tesz, a köznyelv, irodalmi nyelv; a szaknyelveket nem szeretem.

Sok az elhatárolódás a válaszódban. Én ugyanakkor, számos esszédet, kritikádat olvasva, érzek ebben afirmációt is. Mert pont ez az elhatárolódás teremti meg másik oldalon a közel lépés, a művekkel való együtt gondolkodás, együtt haladás lehetőségét is. Miközben ott van tolladban egy olyan hagyomány (filozófiai, irodalmi, képzőművészeti, tájéztétikai stb.), amivel kevesek rendelkeznek. Ez a hagyomány valamikor az írástudók közösségét teremtette meg, vagy ahogy Peter Sloterdijk mondja: az írás közegén keresztül ható barátságalapító telekommunikációt. És érzem nálad ezt a barátságot Marno Jánossal, Nádas Péterrel, de még sokak szövegeivel is, ami azért több, mint érzéki, szenzuális közösség. Nem gondold, hogy az ebből fakadó tudásra, de lehet, csak habitusra sokaknak szükségük lenne?

Az együtt gondolkodás, együttérzés, vitatkozás miatt és végett olvastam kritikailag a kortárs irodalmat, de most már múlt időben beszélek, mert a gyalázatos honoráriumok miatt nem írok többé kritikát. Olvasni olvasok persze, fokozott izgalommal, kortársakat, legutóbb Visky András *Kitelepítés* regénye szerzett örömteli meglepetést, ez nagy-nagy élmény számomra, szellemi barátság, az egyedüllét oldódása. Nádas Péternél találok meg még, igen, azt a sávot (többek között), hogy hogyan élhetjük meg és reflektálhatjuk a jelenvilágot. Nádas nem társam, mert fölülmúl engem, őrá fölnézek, de én nem tudok olyan önellenőrzött lenni, rakoncátlan vagyok. Marno János volt évtizedekig a szellemi társam, vele az összeveszésekig tudtunk – levélben, régmódi telefonon – vitatkozni, és nála élesebb elméjű kortárs magyar gondolkodóval nem találkoztam. Szuggesztív ember, nagyon hatott rám, a negativizmusa néha megbolondított. A költészete is megszólít, az esszéi is, de vágyva vágyom a reményre, a csillagra, amiről szarkasztikusan ír, például a *Tányérvirág* című versében: „ami távolról nézve kéknek fest, / közelebb lépve (s a legjobb esetben) / az is a remény zöldjévé silányul”. Talán pont az ő gondolkodásának és költészetének a sötét fényében és az ő fekete humorában (humuszában?) hajtott ki énbennem ez a vágyakozás. Tandorit a megboldogult férjemen, Fogarassy Miklóson keresztül kaptam meg, aki Tandori híve és elemzője volt. Tandori, mondhatni, a családi életünk része volt. Pályi András volt még a barátom, és szeretnék a műveihez visszakanyarodni, elementárisakat alkotott ő. Imádok újra elővenni dolgokat, talán ez alkotja életem folyamatosságát, s erre tudnak kapcsolódni a felfedezések. Aztán a klasszikusok: állandó újraolvasó vagyok, most épp a *József és testvéreit* élvezem, mint valami ingyencsésget. Egyszóval ez a társiaság, amit megpedzettél, nagyon fontos: *volna*, és talán épp ez a túl sok telekommunikáció, a digitális dömping, valóságos digi-letámadottság okozza, hogy a valóban lényeges szellemi barátságokra nem jut elegendő figyelem, mintha valamennyien figyelemzavarosak volnánk, hogy is nevezik ezt a pszichés és agyi neurózist? Igen, hiányzik az a tudást fölforgató, elevenen esszéző eszmecsere, amiben fiatalkoromban nekem még részem volt, a férjemmel is egymást motiváló irodalmi életet éltünk otthon.

Talán az ADHD-re gondolhatsz, amit, a depresszió, a burnout-szindróma mellett, Byung-Chul Han dél-koreai filozófus korunk – a kiégés társadalma – vezető betegségének tart. Az irodalom azonban tudja lassítani a világot. Mesélnél az elmúlt évek egy jelentős irodalmi találkozásáról, amiben jelen volt számodra, ami másként hiányzik? Különbözik a hozzáállásod is érdekel, amin keresztül megnyílnak a művek számodra, ahonnan beszéltetni próbálsz a műveket.

Évek, évek, nem tudom már számontartani az éveket, összefolynak a kifelé rohanó úton, melynek elején az EXIT felirat áll. A költészetben Marno János versei, főleg a Nárciszosak nyitottak meg új tereket – nyelvi rasztereket, amelyeken nála minden átjön. Ez a líra valóban lelassulás, a nyelv önállósulása, a szavak virágok gyanánt való kibomlása (felbomlása?) és egy olyan „táj” feltűnédezése, ahol épp ez az említett összemosódása az éveeknek válik televénnyé, amelyben képek, jelentéscsokrok, bonyolult értelmi (bár nem racionális) alakzatok teremnek. Őt tartom a magyar nyelv legnagyobb értőjének és kertészének. És hogy ezekben a terekben a szokásos jó–rossz, szép–csúnya, pozitív–negatív ellentétek összevibrálnak, rövidzárlat jön létre köztük, villanások, blitzek, és én mint olvasó megmenekülök az ítékezés kényszerétől és a napi logikától. A *teljesen más* kerül színre, ami mégis a mi leghétköznapibb életünk mása. Pilinszky, az *Apokrif* és az ő más idői, terei vonzanak, meg ilyenek. A Biblia is nyelvi esemény számomra, nem szűnik nyiladozni. (Több nyelven olvasgatom és több magyar fordításban.) Ez az, amit akarok az irodalmi művektől, a menekülést, a MÁS, sőt teljesen más kibomlását, és ha a praktikus világ összeomlik eközben, az jól van. A festményektől is ezt várom, és Nagy Istvántól kaptam meg az utóbbi években. Azok a tájak, amelyeket ő fest, az én létem tájai. Az utóbbi években pláne nem vagyok urbánus, és a nagyvárosi kultúra nem is érdekel. Világos, hogy menekülés számomra az irodalom, menekülés haza. Az ún. való világban mintha kulisszák közt élnék. Az igaziba, a létbe mint (transzcendens) otthonba/otthonalanságba akarok megérkezni a művekben. És egy mű akkor nyílik meg, ha megnyílik egy ilyen út, mely a fentebb említett *exit* jelzésűt keresztezi. Így vagyok én keresztény, vertikum-megszállott.

A műveket nem kell beszéltetni, beszélnek azok, sőt, olykor szószátyárak, az a kérdése minden olvasónak, hogy érdekli-e egyáltalán, amit beszélnek, és ha igen, akkor elidőzik-e vele, belebújik-e, vagy mellé. Ritkán jön létre ilyen nyelvi-erotikus együttlét, mert kapkodok én is, ez a borzalmas létfenntartási harc az embermilliárdok között nem kedvez az elidőzésnek. Nádasnál időztem el nagyon sokat, de nem sikerült szakmailag kellő alapos-sággal megfogalmaznom, amit ez idő alatt kaptam. Közénk került valami gátlás. Bennem gátlást okoz a túlreflektáltsága, én is olyan akarok lenni, de nem bírok, nem vagyok olyan fegyelmezett, és sokkal szenvedélyesebben gondolkodom (ha ez összefér, szenvedély és gondolat). A művekkel való kontaktus olyan, mint az emberekkel való kapcsolat. Gyakori a „viszonosság”, de ritka a „kölcsonosság”, hogy egy fontos nádas fogalom párt mondjak.

Mint ebből is látszik, nem szakmai, nem érdekvezérelt és nem praktikus, hanem kifejezetten misztikus kapcsolat van azokkal a művekkel, amelyek megigéznek, és amelyek az együttlét idejére szinte boldoggá tesznek. Veled levelezek, de megírom, hogy a te munkáiddal is voltak ilyen boldog ideim. Ezek a „boldogságok” néha illanók, máskor kitartanak. A szeretett művek között vannak régiek, és vannak újak, de nem szoktam könyvelni ezt, hagyom magam sodortatni. A legjobb élvezeti olvasónak lenni, és írni is csak úgy tudok könyvekről, ha a munkámban megmarad ez az élvezeti faktor. „Nevezd csak szeretetnek”, tanácsolja Visky András a verseskötete címével, de ő is neveket keres rá.

Számomra ezek gyönyörű mondatok. Az irodalom nyelvi és egzisztenciális eseményé válásának irányjelzői. Ugyanakkor te elsősorban mindig a befogadás oldalán álltál, miközben érzékenységed egyértelműen előremutat, oda, ahol irodalmi művek tudnak megszületni. Nem érezted, érzed a kísértést, hogy előbújj irodalmi, esztétikai szenzációid mögül, és magad is szépíróvá válj?

Örök kérdésem, hogy mire való, mire jó az irodalom, egyáltalán a művészet. Számomra akkor van értelme, ha beleszól, belepofázik (mint most épp Bernhard) az életembe, belemászik az ágyamba (a színeivel, hangjaival). Szóval ha életeseménnyé válik, amit sokkal jobban tudok kezelni, mint a valóságokat (= gyakorlatiakat). Így aztán magányomban sem vagyok magányos, hanem tele van körülöttem a szobám lényekkel (mintha Tandori verebei röpködnének), és ezt a létérzést az irodalomnak köszönhetem. De pont ezért nem tudok szépíróvá válni: mert nekem segítség kell ehhez az állapothoz, kapaszkodom művekbe, nem tudom egyedül, magamtól csinálni. Köll a dirigens. Ezért az esszé és a kritika az én műfajom, ezeken a terepeken lehetnek vezetőim. (Lehet, hogy ez a női mivoltomból is következik, Dénes, nőként viselkedem, amikor belekarolok művekbe, vagy átadom magam nekik.) Másrészt nincs figuratív fantáziám, hanem csak absztrakt. Ha me-rengek, fantáziálok, akkor én absztrakt képeket látok, vagy ismerős arcokat. Nem tudnék soha elképzelni egy-egy figurát meg egy kalandot. Egyszerűen nincs szépírói tehetségem – csak amennyiben az esszé is szépirodalom. A reflexem a kutatás, módszerem a kontempláció, tehát nem elég nekem, hogy magamból merítsek, reflektálnom muszáj valami/valaki más alkotóra. Én csak úgy tudok alkotó lenni, ha befogadok. *Coming out*olni viszont az esszéimmal sem mernék könyv formájában, mert nem érzem őket (magamat) elég jónak. Rossz a viszonyom a saját írásaimmal. Félek magamtól, mintha megszegyenyítene „valaki”. Ez, meglehetősen, pszichológiai téma, és ha nem halt volna meg a pszichoanalitikusom a terápia közepén (ennek már

harminc éve), akkor talán tudtunk volna ezen segíteni. Az olyan esszét szeretem, mint amelyet Földényi F. László ír. (Meg Marno, Tandori. Meg te is.) Balassa Péter nyitotta meg számomra ezt a műfajt.

A beszélgetésünk elején használtad a „radikális demokratizmus” kifejezést, amely nemcsak az emberekre, hanem az összes létezőre (állatokra, növényekre, kövekre) vonatkozik. Ez a pompázatos közösség azonban mennyire elérhető számunkra? Egyáltalán honnan nyílik, mutatkozik meg?

Gyerekkoromat vidéken, egy vajdasági kisvárosban meg egy faluban, Zomborban és Bezdánban töltöttem. Aztán az ifjú- és felnőttkoromat Budapesten. 35 évig éltem Budapesten. Három éve visszaköltöztem a Vajdaságba, Zentán élek a Tisza közelében. A hazaköltözésem oka az volt, hogy a természetben kívánom befejezni az életemet, fák, virágok és állatok közvetlen közelében. Nincs szükségem többé a nagyvárosi kulturális élet motivációira, éppen a növények, állatok és a vidéki emberek motiválnak. Meguntam a sznobériát, az urbánusságot, és elegendem lett a rossz levegőből. Budapest mind a 35 év alatt idegen város maradt számomra. Többek között a szociális hierarchia és a taposás miatt, ami sok frusztrációval járt. Azt sem éreztem, hogy befogadtak volna. A spiritualitásom itt, vidéken otthonra talál – növény-, víz- és állatközelségben tudok percekre boldog lenni. Az is izgat, hogy a vidék-főváros viszonya nagyon rosszul van láttatva, megítélve. A vidékiség, a dilettantizmus, a kezdetlegesség, a parasztság stb. kegyetlenül rossz fogalmak a vidék megközelítésére. A radikális demokratizmus azt is jelenti nekem, hogy egy vidéki költő, egy kutya, egy poros út, a félholt kisvárosi milió, a csend nem minősítették rosszabbnak, gyatrábbnak, üresebbnek, mint a nagyvárosi forgalom és az eseménydús kulturális élénkség. Valamit újragondolok... Én fordítottam szerbről magyarra Radomir Konstantinović vaslogikával írt filozófiai művét, *A vidék filozófiáját (Filosofija palanke – a „palanka”* Isten háta mögötti, elmaradott falut, kisvárost, perifériális nagyobb várost jelent), mely, noha igazán jó, baloldali szellemiségű könyv, igazságtalanul bánt el az ún. provincializmussal, mintha deresre húzta volna, úgy vetette kritika alá, és semmi pozitívumot nem fedezett fel benne. Én meg pont ezt teszem mostanság. Az ihletés a sárból, egy piaci kofa mosolyából és panaszából, a darvak röptéből, egy falusi művelődési ház szegényességéből fakad. Nincs szükségem sürgés-forgásra. Szellemi érintést kapok a gomba lemezei közül kibújó kukactól, az őszi erdőillattól, a halcsobbanástól. Kritikai szemléletem átalakulóban van. A hetvenes-nyolcvanas években az újvidéki egyetemen is arra voltam kondicionálva, hogy a nagyvárosokra, Budapestre vessem a szemem. Most épp a fordítottját gyakorlom. A természetesebb,

természetibb, szegényebb és halkabb, inséges életben találok értékekre. Mi több, nem a „nagy művészt” tartom szemmel, hanem a „kis művészt” és a „kis filozófia” vonz, ami nem pretenciózus. Az általad említett Byung-Chul Han írt egy kis, egyébként nem túl jó könyvet, a címe *A föld dicsérete*. A nagybetűs és a kisbetűs föld találkozik ebben a szemléletben. Csodálójá vagyok a bolygónak, a teremtsnek, melyben csakugyan minden együtt van, és a kutyaugatás nem kevésbé érdekes, mint a világvevő antenna. A tönkretett világról írja Nádas az *Évkönyvben*, hogy „mire elpusztítjuk magunkat, végül is megismerkedünk a természetével. Ez a tudás”. A világ természetével kezdek megismerkedni én is, és ez igazán fölemelő, hogy ha nem is újra, de *kezdeni* most is lehet. Én nagyon szeretem a biológiai életet. A százlábúakat, a pókokat. Pilinszkynek egy meséből való sorait szoktam dúdolgatni: „Madarak fészkeit / ölelő semmi szél, / lennék a holt avar / szarvasok fekhelyén. / Darabka néma rög / lennék a föld sara, / maga a pusztta föld, / lennék a föld maga!” S ha elfog a kisebbségi érzés, nemsokára megnyugszom: még kisebb akarok lenni.

Ehhez az is hozzátartozik, hogy az úgynevezett politikától teljesen elfordultam (amennyire lehetséges ez egy gondolkodó embernek), és a demokráciát radikális módon, az élővilágbéli együttesben és komplexitásban fedeztem fel.

Nagyon szépen kirajzolódik válaszaiddból két alapvető szenvedélyed és érzékenységed, az irodalom és a természet iránti. Úgy gondolom, ez a két érzékenység ugyanabból a töből fakad fel. Én néha úgy érzem, a nagy irodalmi teljesítmények természeti jelenségekhez is hasonlíthatók. És mégis, mintha a természethez való hozzáférésünkhez jobban meg kellene dolgozni, aminek egyik aranyútja talán pont az irodalom. Te hogyan látod, milyen utak vezetnek az irodalom felől a természet irányába? Aminek, úgy gondolom, hatalmas tétjei is vannak, valahogy másként kéne tekintsünk a természetre, más érzékenységgel kéne megérkeznünk oda, mielőtt végleg elveszítenénk. S veled talán, visszautalva Nádas Péter gondolatára, magunkat is.

Kedves Dénes, én a *leplezett őszinteség* híve vagyok – *leplezetlen* még a szerelemben is aligha lehetséges, s ha beüt, rövidzárlatot okoz –, és a beszélgetésünket nem tekintem formálisnak. Tartozom azzal a vallomással, hogy én csődöt mondtam a társadalmi beilleszkedés minden formájában. Még a családban sem sikerült ez, sem gyermekkoromban, sem később. Különösen nagy csapást mért rám, és nemcsak rám, az *Új Symposion* újvidéki szerkesztőségének erőszakos fölözlatása 1983-ban, amikor a szerb–magyar kommunista hatalom közös erővel szétverte a szerkesztőséget, a mi avantgárd

kulturális családkat, melynek keretében mi lehetőségeket kerestünk az együttes, lendületes, kalandos irodalmi, kulturális, szellemi munkára. Ekkor még hamvasan fiatal voltam. Ezt a törekvést a hatalom kegyetlenül leverte. Később, Budapesten, az idegenben a családi életem idővel diszharmonikussá vált, és szétesett. Budapesten nem volt olyan intézményes vagy valamilyen társadalmi közeg, amely befogadott volna, melynek része/részese lehettem volna, s ahol tovább lehetett volna vinni azt a mentalitást, amelyet Sziveriékől tanultam. Rendes polgári munkahelyem sohasem volt. Nem váltam polgárrá, honpolgárrá – és kispolgárrá sem. Tehát nem lehettem a társadalomnak, sem a magyarországinak, sem a minoritásbélinek a Vajdaságban részese. Nem kellettem – nem tudtam beilleszkedni. Ezeknek a társadalmi, szociális kudarcoknak a rendületlen sorozata vezetett oda, hogy eszképpista lettem.

Amikor intellektuálisan beszélgetünk, rendszerint kihagyjuk a szerelmi területet, de azt is el kell mondanom, hogy ezen a téren is szépen tudtam halmozni a csődöket. Mi, író emberek szinte mindig szerelmes emberek is vagyunk, ezt ne hallgassuk el. Messzire vezető gondolatok következhetnek abból, ha ezt bevallanánk és végiggondolnánk, hisz a szerelem a szociális elemi formája.

A természetben, a természetes életben leltem menedékre, s ehhez nyilván a magam természeti-természetes élete is hozzátartozik. De persze nyelvben és gondolatban élő állat vagyok (és nem *zoon politikon*), így a természetes-természeti élet sem lehet zavartalan, hiszen a megfogalmazás mindig előhozza a rejtett konfliktusokat, hiányokat. A természet és művészet között az érzékiség, a szenzualitás a kapcsolat, ez viszont átúszik magától a természetfeletti szférába, mintha a természetben magában lenne valami természetfeletti, amit épp a művészet hoz színre. Egyszóval ez a természetes-természeti a művészet, az irodalom nyelvén megfogalmazva és leképezve a létnek az a nem politikusan-szociális formája, amelyben – mindig tetszett ez a buddhista megfogalmazás – „menedéket veszek”. Vallás és művészet nélkül ez nem megy. Akkor csak a kutyaól van. (A „vallást” nagyon tágan értelmezem, mint spiritualitást.) Spiritualitás és művészet és emberi nyelv nélkül a természet az, amit a paraszt, az iparos, a közgazdász felhasznál a maga céljaira, kizsákmányol. (A napokban séta közben találkoztam egy pásztorral, mondom neki, milyen gyönyörű a bakkecskéje. Aszongya, na, nincs abba' semmi szépség, abba' a görbeszarvúba'.)

Rövidebbre fogva: ha a szociális-kulturális élet nem megy (és minden politikai jel ma arra mutat, hogy nem is fog), akkor fellelhető egy olyan

létszféra, mely mégis talán otthonos lehet számodra, s ahol elnyered azt a befogadást és otthonosságot (az *Unheimliche*itl együtt), amely máshol nem jött létre. Itt viszont „létre jön”, hiszen ez a szféra maga a létrejövétel, mely a társadalomtól viszonylag független. Nekem öröömre szolgál, hogy vannak a társadalomtól független erők, energiák. Elnézem a füveket, gynomokat, összevissza vesszőket... És van ebben valami hamisítatlanság, ezt te is, Dénes, pontosan tudod. Azt hiszem, végül is a hamisítatlanság az, ami a természetben vonz, és én is szennyezett természet vagyok. És annak a tönkretételnek a tudata (amit Nádas fogalmazott meg), az tény, és amennyiben a természet tönkremegy, annyiban mi is, hiszen mi is az vagyunk végső soron vagy elsősorban.

Engedd meg azonban, hogy most visszakérdezzek: te hogyan és miért lelted meg a természetbe vezető saját utadat? Hiszen neked is ez az obzessziód, te is ebben a viszonylag vad, társadalmon kívüli létben fedezel fel egyre-másra olyasmit, ami neked is az életet, a létet jelenti, vagy az abba való visszakívánczozást, avagy a valóságot.

Redukálok most: az intellektuális (ne mondjam, akadémikus) élet mindig arra megy ki, hogy az „én” a maga nagy okosságával (javadalmazó) jelentőségre tegyen szert a societásban, a természeti élet pedig ezt mind el ejti, és a híres „én” kicsivé válik a hegyek közt vagy az alföldön – Pilinszky szerette a „féreg” metaforát. Van a művészetnek egy nagyon fontos része, amelyik visszavezet nem a szépirodalomba, hanem a természetbe. Ezt az akadozó és zaklatott gondolatmenetet, most, kérek, te fejleszd tovább, ha van hozzá affinitásod.

Köszönöm a felkérést. Eddig is volt egy olyan érzésem, hogy kérdéseimmel túlságosan szűk csapásra kényszerítelek (mivel túlon túl „rendes” interjút akarok készíteni veled), miközben válaszaid rendre átlépi, felrobbantják az egyoldalúan megképződő kérdés–válasz horizontot. Ugyanakkor azt érzem, csak a magánál vagyunk, a „forró fókusznál”, hogy én is Pilinszkyt idézzem. Kérdelek, hogyan lelem meg a természetbe vezető saját utam? Hát nem kell megleljem, mert ezen az úton mindannyian rajta vagyunk, hiszen azt gondolom, nincsen más út, hiszen minden létező, s ennyiben maga az ember is ezen az úton jár, ezen az úton próbál eligazodni. Sokáig úgy nézett ki, hogy van egy kulturális horizont, egy Nagy Elbeszélés, ami kijelöli az ember kitüntetett szerepét a többi létező között. Hát ez napjainkra teljesen szétesett, többnyire romjai között kószálunk, de úgy érzem, egy új Nagy Elbeszélés kezd újjászövődni, aminek a főszereplője már nem az Ember, hanem az Élet. Innen nézve egy állat vagy egy növény éppen annyira, vagy éppen annyira nem természeti képződmény, mint az ember. Élni

akar és továbbadódni. Szóval nem az út fellelése az érdekes, hanem az, hogy mi történik az úton. És hát éppen az, hogy az út egyik résztvevője, az ember sajátos képességeivel felvértezve egy olyan túlsúlyt kezd megképezni, amivel veszélyezteti ennek az Életnek a folytatódását. Számomra csak az a kérdés, hogy mielőtt lerombolná azt az infrastruktúrát, amelynek részese, az ember megtalálja-e a közösségi átélésnek, együtt létezésnek azokat a lehetőségeit, ami átpozícionálná őt. Tanulni kell a fákat, mondja Nemes Nagy Ágnes. Kérdés, hogy képesek vagyunk-e tanulni tőlük, de a kövektől, folyóktól, állatoktól, a csillagos égtől is. Valószínűleg nem leszünk képesek, túl önjáró, más létezőkkel kapcsolódásra képtelen faj vagyunk. Azt a száguldó kamiont, ami az emberi társadalom, sem lelassítani, sem eltéríteni nem tudjuk. Vagy ha igen, már túl késő lesz. De abból csak az derül ki, hogy a természetnek ez a vadhajtsága, ez a hatalmas aggyal és tudatossággal rendelkező lény tévút volt, és más irányba fog elindulni az a keresés, amely áthatja az életet. Az biztos, hogy átmeneti faj vagyunk, és hogy ez az átmenet egy olyan nyitott horizontban zajlik, amit nem tudunk, és nem is fogunk uralni. Még akkor sem, ha eszességünkkel a totálisan megváltozott körülmények között is tudjuk biztosítani a túlélésünket. Engem lenyűgöz a beleszövődésnek, a kiszolgáltatottságnak ez a kiazmatikus mértéktelensége. Ami pedig ezt beszélte, az a művészet, a zene, a festészet, az irodalom. A többi néma csend. Esetleg patakcsobogás, madárvijjogás, kövek hasadásának percegése.

Kösz, hogy beszálltál! Már nem érzem magam annyira egyedül ezen az úton. Persze, itt van megannyi új elmélet (posztapokaliptikus, antropocén, öko-ez az, tudod), belekóstolok, kedvelem is őket, de nem akarok semmilyen elméletre rákapcsolódni, ezért szeretem, ahogy te a tapasztalatodat írod.

Nagy fordulat történt a szellemben az én életidőm alatt. A modernitásból indultam, amelyben minden az ember (a szabadnak akart ember) körül forgott, és valóban a posztapokaliptikába érkeztem, amikor is ez az okos, szabad ember levizsgázott, és remélhetőleg észre fogja venni törpeségét. Én az enyémet észrevettem. Mit szólna ehhez Nietzsche? Az urbanitás dicséretétől eljutottam az erdők-mezők dicséretéig. Érdekes, hogy ebben a nagylányom társam, sokat tanulok tőle. Egyetértek veled az élet Nagy Elbeszélésének tekintetében. Hódolója vagyok a bioéletnek valóban. Ezért merem teremtésnek nevezni, Nádas után szabadon.

És most értettem meg, mért szerettem bele Svájcban annyira Giacometti pálcikaembereibe. Azért, mert ezt a kiszolgáltatottságot mutatják meg, amelyet említesz. És gondolj a kuttyájára, macskájára. Ennek a fajta természetnek, amelyről beszélünk, a legnagyobb megérzőkítője egyébként szerintem Segantini volt, akinek a képein harapni lehet a levegőt. És Nietzsche is a

világ egyik legszebb helyén, Sils Marián lelte meg a maga Zarathusztráját, jártam abban a faluban és abban a faházban. És a sokat emlegetett parolája a templomok, az egyház istenére vonatkozik, egyébként, ugye, önellentmondás volna.

Az én isten-gondolatom olyan szenvedélyű, mint Nietzschének az Übermenschre való bolond irányulása, és olyan pogány is. Hallgatok vele nagyokat persze. Nem nagyon bízom az intellektualitás intellektuel formájában, a baráti, kocsmái, piaci, vidéki beszédben több színt látok. Az irodalom, a művészet, a zene az égboltozat számomra, és nagyon is passzol a kupolával, amely itt a rónaságon Bácska fölé borul. Az ég elrontását szmoggal, füstköddel meg a fehéren izzó hőséggel gyalázatnak találok. A gyomok szívóssága biztat.

Jó, jó, de mindezt azért mégis meg kell írni. Hogy mi a betűvetésben oly fantasztikus, erre a kérdésre most nem tudok válaszolni.

Keserűségeden gondolkodom. Hogy vajon engem mi véd meg ettől? Mert megvéd. A kapcsolódás ahhoz, ami jó – erre jutottam. Emberekhez, tájhoz, műalkotásokhoz. Mászt úgy nézek, mint az emberi bobózat szükségszerű és kiküszöbölhetetlen változatát. Mi tényleg csak összetákolt lények vagyunk, akikben mégis ott a szépre, a nagyobbra való törekvés, ami azonban bármikor torzulni tud. A kín csak finomodni tud, megoldódni nem. Jól van ez így. Ezért nem keresek én semmilyen vallási megváltást.

Félreértések voltak a beszélgetésünkben, ha keserű embernek hiszel. Nem, ellenkezőleg, én viszonylag derűs természet vagyok. Ha sötét dolgokat mondok, azzal együtt is. Amennyiben van bennem keserűség, mert az is van, attól engem is a kapcsolódások védenek meg, pont így, ahogy írtad, emberekhez, tájakhoz, műalkotásokhoz – és az állatokhoz, merem mondani, a szellemhez, *ich bin ein Geistesmensch*, Thomas Bernhard-i értelemben. És én sem megváltást keresek, mert abban nem hiszek, hanem a vallásban az oly hagyományos és a szavakkal közhelyszerűen kifejezhető dolgokat, mint a hit–remény–szeretet, ám a görög szellemvilág is vonz, a daimóntan, a szerelemtan, a halhatatlanokkal való együttélés, ebben Kerényi Károly a kalauzom. Úgy vagyok én „vallásos”, mint a görögök, az őskeresztények meg a buddhisták. A kínok, fájdalmak csak meditációkor, ekstázisban, módosult tudatállapotban szellőznek ki, a szerelem pedig mindig különös játékot játszik velük.